

Jonas Markauskas

TREMTIES SEKTORIAUS EKSPOZICIJA: DIENORAŠČIO PUSLAPIAI

1991 metų pavasarį man paskambino Rimantas Putvis (Vlado Putvinskio, Šaulių sąjungos įkūrėjo vaikaitis), teiravosi, kaip sekasi rengtis Tautos tremties 50-ųjų metinių paminėjimui, kas naujo darbe, šeimoje. Pasidalinome naujienomis. Paskui sako:

– Jonai, žmonės dažnai klausia, kaip mes išgyvenome tame šaltyje, kokios buvo buitinės sąlygos, koks darbas šaltyje ir alkanam.

Taip besikalbėdami pasvajojome, kad būtų gera kur nors pastatyti jurtą (žeminukę, iš rusų kalbos zemlianka), kuriose teko slėptis nuo šalčio. Tuo metu Vilniuje Mokslo ir studijų departamente dirbo Jonas Puodžius (buvęs ištremtas su mama ir broliu Valensu prie Laptevų jūros). Su juo nuėjome į LR kultūros ministeriją pas Romaną Senapėdį, kuravusį muziejų veiklą. Ten sutikome ir rašytoją Eugenijų Ignatavičių, pažįstamą nuo 1989 m. lietuvių ekspedicijos į Lenos žiotis, etnografe Ireną Seliukaitę.

Kadangi buvo pietų pertrauka, mūsų būrelis greitai didėjo, atsirado kitų pažįstamų, susidomėjusių Putvio idėja pastatyti Lietuvoje jurtą. Buvo kupinas vilties ir smagus metas, žmonės rasdavo sprendimus greitai ir geranoriškai, todėl žavėjosi tokia idėja ir jai pritarė. Nutarėme važiuoti į Lietuvos liaudies buities muziejų (LLBM) Rumšiškėse pakalbėti su muziejaus direktoriumi Zenonu Žumbakiu.

Kalbėdamas su direktoriumi gal ir per drąsiai pareiškiau, kad Ministerija neprieštarauja mūsų idėjai (nors pokalbis ten buvo neoficialus). Jis maloniai iš klausė, žadėjo pasitarti su muziejaus moksline taryba. Po kiek laiko sužinojome, kad muziejaus mokslinė taryba prieštarauja jurtos statybai. Tai mus labai nuliūdino, bet ryžto veikti nesumažino. Priešingai. Paprašėme, kad mokslinės tarybos nariai susitiktų su mūsų atstovais ir paaiškintų, kodėl nepritaria. Posėdžiui gerai pasiruošėme, atsivežėme tremties laikų nuotraukų, fotografo Raimundo Urbakavičiaus nuotraukų ir tremtinio Vido Gibavičiaus vaizdo medžiagą iš ekspedicijos LENA-89. Pagrindinis argumentas prieš – tai, kad muziejaus paskirtis yra rodyti Lietuvos gyventojų buitį tik iki 1940 m. Tremtinys Algirdas Marcinkevičius į šį argumentą replikavo: „Gaila, kad sovietai išvežė mus 1941 birželį, o ne 1940-aisiais, būtume tilpę“.

Po ilgų karštų kalbų ir aiškinimosi nepalankiai nusiteikęs liko tik vienas tarybos narys. Paprašėme, kad jurtai pastatyti būtų surastas tinkamas plotas muziejaus teritorijoje. Jurtą sutarėme statyti bendromis muziejaus ir iniciatorių jėgomis.

Pradėjome rinkti lėšas jurtos statybai, ruošti medžiagas. Vasaros pradžioje pagaliau sutarėme dėl ekspozicijos vietos šalia Aukštaitijos sodybų prie Pravienos skardžio. Esame dėkingi muziejaus darbuotojams už parinktą nuostabiai gražią vietą. 1991 birželio 14-tą joje pastatėme plungiečio G. Černiausko išdrožtą koplytulpį, panašų į 1989 metais Vido Gibavičiaus pastatytą Bykove, pirmosios Lietuvos tremtinių jurtos vietoje. Dabar kiekvienais metais čia brolija „Lapteviečiai“ rengia susitikimus, mini Gedulo ir Vilties dieną.

Buvo parengti net keli jurtos projektai, po aptarimo tinkamiausiu pripažintas R. Putvio parengtasis.

Birštono girininkas tremtinys Arvydas Vilkaitis, Dotnuvos akademijos rektorius profesoriaus Vinco Vilkaičio, mirusio iš bado Trofimovske, sūnus, per vasarą paruošė medieną jurtai.

Gerbdami muziejų kaip mokslinę instituciją, stengėmės daryti viską tvarkingai, konsultuodamiesi su LLBM skyriaus vedėju dr. Eligijumi Juvencijumi Morkūnu. Atėjo ruduo, paskui žiema, o Vilkaičio paruošta mediena girioje „išgaravo“, nes muziejus niekaip neprisiruošė jos iš Birštono parsivežti. Teko ruošti iš naujo! Jausdami nenorą ir vilkinimą (pasikeitė LLBM direktorius), nutarėme daryti viską patys. Aktyvus sąjūdininkas rumšiškėnas Vytautas Markevičius su sūnumis Mindaugu ir Gediminu apsiėmė pastatyti jurtą. Rimantas Putvis, Algirdas Marcinkevičius, Jonas Markauskas su sūnumi Kęstučiu vasaros atostogų metu padėjo prie statybų. Rimantas Putvis, prisiminęs savo tremtinio dailidės specialybę, pagamino jurtos duris be jokios vinies. Tokios durys niekada nesikraipo ir nesuyra, nes lentos jungiamos „dviguba kregždute“.

Šiaurėje jurtos sienas ir stogą apdeda velėna, kad vėjas neperpūstų. Prasidėjus šalčiui, apledina šlapiu sniegu. Ilgai svarstėme, kuo galima pakeisti velėną Lietuvoje. A. Vilkaitis pasiūlė panaudoti pjautinę durpę. Šalia Jonavos esančio Aklojo ežero durpyno vadovai labai maloniai sutiko mums padėti ir už nedidelį mokestį, nors durpes reikėjo iškasti rankomis, pagamino 5000 durpių plytelių (40x50x30 cm.). Baigiantis vasarai, jurtos sienas ir stogą apdengėme izolu ir folgizolu, kad per ilgesnį laiką nesupūtų mediena. Liko paskutinis etapas.

Rumšiškėse tuo metu atostogavo studentai užsieniečiai, kurie stažavosi Lietuvos universitetuose, tad pakvietėme į talką. Jiems buvo didžiulė atrakcija dalyvauti klojant jurtos sienas ir stogą durpėmis. Stebėjosi, kaip galima tokį darbą dirbti be pirštinių..., bet dirbo šauniai. Bedirbdami susipažinome artimiau, jiems buvo įdomu išgirsti tikrų istorijų iš tremtinių gyvenimo. Baigus darbus, kelios merginos iš Prancūzijos pasiprašė leisti pernakti jurtoje. Patiko, bet sakė, kad, prisiminus šurpius pasakojimus, buvę baisu.

Per vasarą tremtiniai ruošė eksponatus jurtai. Broliai Romas ir Vitalius Staugaičiai pagamino žvejybos įrankius, šunimis kinkomas roges-nartas. Tremtinė Jūratė Marcinkevičienė atidavė dar tėvo darytus naščius, apkaltus minkštu audeklu, kad nespautų gležnų pečių... Muziejaus fondus papildė tremtinių dovanoti buities daiktai.

Jurtos atidengimo iškilmes surengėme 1992 m. rugpjūčio 23 d., kartu paminėdami Ribentropo-Molotovo pakto pasirašymo datą. Susirinko daug žmonių – tremtiniai, valdžios atstovai, diplomatai, talkininkai studentai ir jurtos statytojai. Žinia apie jurtą LLBM Rumšiškėse pasklido plačiai. Apie ją sužinojo ir Jakutijoje. Vėly rudenį iš Jakutsko atvyko Jakutijos nacionalinės radijo ir televizijos kompanijos žurnalistai Agafija Pticina ir Valentina Pribytkina. Jos paruošė reportažą apie jurtą Lietuvoje, susitiko su buvusiais tremtiniais. Juokavome: tai pirmoji jakutiška jurta, pastatyta Europoje už amerikoniškus dolerius. Mat buvo sunkus Lietuvai metas, o pagrindiniai aukotojai buvo Amerikos lietuviai išeiviai – tremtinių giminaičiai ir draugai.

Jautėme, jog ne visi muziejaus darbuotojai pritaria naujos ekspozicijos atsiradimui. Keičiantis politinei situacijai Lietuvoje, keitėsi ir muziejaus valdžios požiūris į mūsų veiklą. Tai buvo akivaizdžiai matyti ir vėliau. Brolijos „Lapteviečiai“ ir muziejaus direktoriaus S. Gutauto konfliktą dėl nepakankamo dėmesio Tautos tremties ekspozicijai gvildeno ir Audrės bei Gintaro Kudabų laida „Prieš srovę“. Turėjome puikų gausiai lankomą objektą, reikėjo tinkamai jį aptarnauti. Nuo pat 1992 iki 1997 metų vasarą lankytojus priimdavo tremtinė Irena Saulutė Valaitytė-Špakauskienė ir darbavosi be užmokesčio. Turėjome šimtus šilčiausių atsiliepimų apie šią ekspoziciją, bet muziejui vis pritrūkdavo lėšų gido prie jurtos pareigoms apmokėti. 1995 m. viešint Lietuvoje Jakutijos inteligentų delegacijai, žurnalistė Agafija Pticina pasiūlė mokėti Irenai Špakauskienei atlyginimą už darbą prie jurtos ir laikyti ją Jakutsko miesto muziejaus darbuotoja Rumšiškėse... Tokios nešlovės direktoriui ir valdžiai nelinkėjome, todėl nesutikome. Vėliau buvęs Vytauto Didžiojo universiteto sekretorius Jonas Girdžiūnas iš Čikagos paskyrė Irenai Špakauskienei kuklią stipendiją, dėkodamas už puikiai atliekamas visuomenines pareigas. Ir tik 1997 metais didelių pastangų dėka per viceministrą Juozą Širvinską pavyko išrūpinti finansavimą jurtos gidei Irenai Špakauskienei.

Tremties ekspozicija nuolat plėtėsi. Tautodailininkas Teofilis Patiejūnas iš Ignalinos rajono dovanai išdrožė skulptūrą „Šeimos kančia“, kurią 1994-aisiais, popiežiaus Jono Pauliaus II paskelbtais Šeimos metais, pastatėme šalia jurtos.

1996 m. Susisiekimo ministerija iš Naujosios Vilnios leido parsivežti restauruotą autentišką dviašį prekinį vagoną, kokiais į Sibirą buvo gabenami tremtiniai, kaliniai ir kiti sovietų priešai. Reikėjo vagoną pakrauti ant tralo ir pargabenti iš Pravieniškių geležinkelio stoties į Rumšiškės. Tą darbą atlikome kartu su nuolatiniais pagalbininkais V. Markevičiumi ir E. J. Morkūnu. Vagonas Rumšiškėse pastatytas ant 1905 m. pagamintų bėgių su 15 pabėgių (tiek respublikų glaudė Sovietų Sąjunga).

Morkūno pastangomis ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) užsakymu Paminklų projektavimo institutas parengė projektą įrengti Sibiro baraką, du partizanų bunkerius, amfiteatrą ir aikštelę skautų stovykloms. Organizavome viešą projekto aptarimą, kuriame dalyvavo LGGRTC direktorė Dalia Kuodytė, LLBM darbuotojai, lapteviečiai, visuomenės atstovai, partizanai. Iš visų planų buvo įgyvendintas tik vienas – įrengtas vienas partizanų bunkeris. Pagal projektą reikėjo iškasti duobę bunkerui, tą padėjo atlikti laisvu nuo tarnybos metu gen. Jono Kronkaičio skirti inžinerinio pulko kariai.

Tremties sektoriaus ekspozicija.
Dviašis prekinis vagonas, kokiais į Sibirą buvo gabenami tremtiniai. 2008. V. Didžpetrio nuotrauka. Iš „Žiemgalos leidyklos“ rinkinių

Vėliau muziejaus darbuotojai tęsė darbus, betonavo, statė bunkerį, Morkūno vadovaujami įrengė ekspoziciją. Dalimi medžiagų bunkeriu pasirūpino brolija. Viceministrė Ina Marčiulionytė skyrė papildomai lėšų darbams užbaigti. Bunkerio ekspozicija buvo atidengta, deja, jau daugelį metų jis atveriamas lankytojams tik ypatingomis progomis. Buvusieji partizanai neišsirūpino gido, o patys jau nepajėgia nuolat prie bunkerio budėti.

Taip LLBM atsirado Tautos tremties ir rezistencijos sektorius. Muziejaus mokslininkai turėjo sumanymą tyrinėti tremtinių vaikų žaislus, žaidimus Šiaurėje, tačiau dėl finansavimo stokos šių ir kitų įdomių temų daugiau nenagrinėjo. O gal atsiras smalsaus jaunimo... Šiuo metu muziejui vadovauja Violeta Reipaitė. Nors ir sunkmetis, bet ekspozicija puikiai sutvarkyta, planuojame šiuolaikiškais metodais pateikti muziejaus lankytojams informaciją apie tremtį ir rezistenciją. Dėkojame direktorei už supratimą ir paramą.

Jurta – rusiškas žodis, bet jakutai mieliau naudoja persų kalbos žodį „balagan“, atkeliavusį pas juos per rusus. Jurtos pagrindą sudaro keturi stulpai – baganai (apie 16 cm storio ir 200 cm aukščio), 15–20 cm įkasti į žemę. Jakutai visada kasa į žemę drūtgalį, kitaip negalima – nuodėmė. Stulpai statomi kvadrato ar stačiakampio kampuose. Viršuje pusapvaliame lizde tvirtinamos jungiančios po du stulpus kartys. Po to dedamos skersinės kartys ir gaunamas stačiakampis (vainikas). Pagal jakutų paprotį jurtos durys atsuktos į rytus, o stačiakampio kraštinės orientuotos pagal pasaulio šalis. Šoniniai sienų rąsteliai klojami iš pradžių rytų ir vakarų, vėliau šiaurės ir pietų pusėje. Rėmo viduryje nuo pietų į šiaurės pusę dedamas storas pagalys (arba du plonesni). Iš plonesnių skersinių karčių sudedamas dvišlaitis stogas. Stogo kraštai – su nuolydžiu į rytų ir vakarų puses. Kai medžiaga jurta paruošta, ją galima pastatyti per 3–4 dienas.

Paskui gaminami langai ir durys. Paprastai daro tris langus – du pietų pusėje ir vieną vakarų. Langai nedideli, kol nebuvo stiklo, jakutai naudodavo arklio ašutų tinkliuką, žuvies pūslę, popierių, žėrutį, o žiemą įstatydavo storą ledą. Žiemai duris darydavo stipresnes, rėmą aptraukdavo karvės oda. Kadangi durys buvo nuožulnios ir stipriai trenkdomos ardydavo jurtos sienas, vasarai kabindavo lengvesnes duris.

Durų slenkstis aukštai pakeltas, nes žiemą pripustydavo. Vėliau gudresni pasidarydavo priebutį su durimis, atsiveriančiomis į vidų. Tada nėra pavojaus, kad, pūgai užpusčius duris, negalėsi išeiti lauk. Be to, šilčiau.

Jurtos sienas ir stogą iš lauko apdėdavo velėna arba molio ir karvės mėšlo mišiniu. Kad žiemą būtų šilčiau, šalčiams užėjus, jurta apledindavo.

Viduje pagal jurtos sienas įrengdavo narus – gultus. Pagal jakutų papročius kiekviena jurtos vieta turi tam tikrą paskirtį. Tai būtų atskira pasakojimo tema. Ugniakuras vadinosi „kameliok“ – tai pasviras iš karklo vytelių pagamintas vamzdis, apteptas storu molio sluoksniu. Siauresnis vamzdžio galas iškeliamas virš stogo, o platus galas remiasi į grindyse padarytą pagrindą. Ugnis kūrenama apatiniame vamzdžio gale kriauklės pavidalo plyšyje, malkas dedant stačiai, įkišant jas netgi į vadinamojo „dūmtraukio“ vamzdžio galą. Degdamos malkos pačios slinkdavo žemyn. Jurtos grindis darydavo iš plūkto molio arba lentų, karčių.

Taip atrodė tradicinė jakutų jurta, panaši į osmanų, iš kurių jakutai save kildina, palapines.

Lietuvos tremtiniams teko gyventi kitokiomis sąlygomis.

Iš Altajaus krašto 1942 rugpjūtį prie Ledjūrio ištremti lietuviai skubėjo statyti nors kokius būstus: jurtas, barakus. Artėjo šalčiai. Jurgis Gasiūnas savo knygoje „Lediniai pragaro ratai“ taip aprašo jurtos statybą: „Jei šaltis būtų spustelėjęs nors trejetą dienų anksčiau, neišsivaizduoju, kuria linkme būtų pakrypęs mūsų gyvenimas. Tikriausiai būtume visi iššalę kaip šunyčiai. Į akmenį sušalusių velėnų nebūtų buvę galima suplūkti, sienose būtų likę plyšių, ir temperatūra jurtos viduje nebūtų skyrusis nuo lauko. Žiemą šalčiai siekdavo –50° C. Bet baisesnės už šaltį buvo neišpasakytos pūgos, kurios kartais trukdavo porą savaitių. Vėjas būdavo toks stiprus, kad surasdamos mažiausią skylutę iš jurtos išpūsdavo visą šiltą orą, privarydamas pusnis sniego.“

Dalia Grinkevičiūtė prisimena: „tada mes, moterys ir vaikai, skubėdami ir kaip išmanydami ėmėme statyti iš plytų ir samanų barakus (iš sudaužytos baržos krovinių likučių – J. M.). Plėšėme rankomis nuo tundros amžino įšalo samanų ir dėjome jas tarp plytų vietoj betono: sluoksnis plytų, sluoksnis samanų. Stogo barakas neturėjo – jį atstojo lentinės lubos, apdėtos samanomomis su smėliu, velėna. Pro lubų plyšius per pūgos metu pripustydavo sniego ir apnešdavo gulinčius ant narų žmones. Vienam žmogui ant narų buvo skirta 50 cm.

Tai buvo didžiulis ledo kapas: lubos apledėjusios, sienos apledėjusios, grindys taip pat. Gulintiems ant narų dažnai prišaldavo prie sienos plaukai.“

Barako statybos ir gyvenimo jame akimirksniu puikiai iliustravo Gintautas Martynaitis.

Arvydo Vilkaičio apsakymo „Žeminukė“ herojai, jau vėliau, 1944-aisiais, troško pasistatyti žeminukę, nes gyveno ankštame, šaltame barake: „Pagaliau nuosava žeminukė – savo jėgos pajautimas, patikrinimas, ar esi jau vyras, gebas sau būstą susiręsti. Maždaug tokios priežastys spyrė beūsius Lietuvos vyrus pradėti Lenos deltoje, dvylika kilometrų nuo Ledinuotojo vandenyno, ant protakos kranto, žeminės statybą“.

Buities muziejuje Rumšiškėse jurta žeminukė pastatyta su meile, tvirtai ir ilgam. Ji tik forma primena tas vargingas paskubomis suręstas iš atsitiktinių lentų ir karčių lietuvių jurtas Šiaurėje. Bet tai netrukdo pajusti visa apimantį šurpą, kai išgirsti Irenos Špakauskienės ir kitų tremtinių pasakojimus.

Malonu buvo sužinoti, jog Europos muziejų po atviru dangumi asociacijos prezidentas prof. dr. Janas Vesenas (Jan Vaessen) ir muziejų direktoriai, lankydamiesi LLBM Rumšiškėse, pripažino šią ekspoziciją

kaip vieną įdomiausių muziejuje. O dar šimtai lankytojų atsiliepimų apie siaubingą buitį jurtoje-žeminukėje-balagane: „Man čia labai patiko. Iš pradžių atrodo baugokas namelis, bet kai aš sužinojau, kad čia gyveno tremtiniai, man pasidarė labai gaila. Dabar man šis namelis nebe baugus. AGNĖ, 2003 06 01“. „Giliai sukrėsti tų išgyvenimų, kuriuos išgyveno mano tėvų karta. Neduok, Dieve, kad tai kartotųsi. Dėkoju, kad Jūs budit ir perspėjat kitus. Aktorius Egidijus Stancikas, 2003 05 07“.

Jonas Markauskas

EXPOSITION OF THE EXILE SECTOR: PAGES OF THE DIARY

Summary

It was rather difficult to accomplish the intention to arrange the exposition of the exile sector in the Lithuanian Open Air Museum.

The yurt was agreed to be built with combined efforts of the Museum and the initiators, the Laptev Brotherhood, however later we took the initiative ourselves.

In the beginning of the summer there became clear the place of the exposition – it was near the Aukštaitija farm steads at a steep slope of the Praviena River. We would like to thank the Museum workers for that beautiful place.

Having respect for the Museum as a scientific institution we tried to do everything in good order and consulting with Dr. Eligijus Juvencijus Morkūnas, the head of the department.

On June 14, 1991 we put up a roadside pole with a statuette of a saint carved by G. Černiauskas from Plungė. Since then every year the Laptev Brotherhood has held there their meetings and commemorated the Day of Mourning and Hope.

The yurt was unveiled on August 23, 1992, and the information concerning the yurt in the Lithuanian Open Air Museum spread quickly.

In 1996 the Ministry of Communication gave permission to bring from Naujoji Vilnia a restored authentic two-axle goods wagon by which the exiles, prisoners and other enemies of the Soviet Union were taken to Siberia. The wagon in Rumšiškės stands on the made in 1905 rails with 15 sleepers (the Soviet Union consisted of 15 republics).

Later in the Exile and resistance sector the Shelter exposition was arranged. In the future we plan by modern methods to give the visitors of the Museum the information about the exile and resistance.

Laptevų jūros tremtinių brolija „Lapteviečiai“
Studentų g. 48A, LT-51367 Kaunas

Gauta 2009 09 21

Atiduota spausdinti 2009 10 27
